

ІСТОРІЯ

УДК 323.1

М.В. Лазарович

*«Кара на смерть мусить упасти на голову
погромників і провокаторів!»*

ДО ПИТАННЯ ПРО ДОКУМЕНТНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БОРОТЬБИ ВЛАДИ ДРУГОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ПРОТИ ЄВРЕЙСЬКИХ ПОГРОМІВ

Досліджено основні нормативні документи влади Другої УНР щодо забезпечення права громадян на життя. Проаналізовано ефективність таких засобів боротьби проти погромів. Зроблено висновок, що через пануючу анархію вжиті заходи нерідко залишалися декларативними.

Ключові слова: Друга УНР, єврейська національна меншина, анархія, погроми, жертви, нормативні акти, допомога.

М.В. Лазарович

К ВОПРОСУ О ДОКУМЕНТНОМ ОБЕСПЕЧЕНИИ БОРЬБЫ ВЛАСТИ ВТОРОЙ УКРАИНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ ПРОТИВ ЕВРЕЙСКИХ ПОГРОМОВ

Исследованы основные нормативные документы власти Второй УНР по обеспечению права граждан на жизнь. Проанализирована эффективность таких средств борьбы против погромов. Подытожено, что через господствующую анархию принятые меры нередко оставались декларативными.

Ключевые слова: Вторая УНР, еврейское национальное меньшинство, анархия, погромы, жертвы, нормативные акты, помощь.

M.V. Lazarovych

ENSURING OF DOCUMENTS OF STRUGGLE OF THE SECOND UNR AGAINST THE JEWISH POGROMS

Normative documents of authority Second UNR on maintenance of the right of citizens for a life are investigated. Efficiency of such means of struggle against pogroms are analysed. It is summed up, that through dominating anarchy taken measures quite often remained declarative.

Keywords: the Second UNR, the Jewish national minority, anarchy, pogroms, victims, statutory acts, the help.

Головною проблемою революційних подій 1917–1921 рр. на території України було порушення права людини на життя. Його найганебнішим різновидом стали антиєврейські погроми, зумовлені переважно спадком імперської доби та всеохопною анархією, спричиненою агресією радянської Росії проти Української Народної Республіки (УНР). Найчастіше вони відбувалися в першій по-

ловині 1919 р., коли територія, на яку номінально поширювалася влада Директорії УНР, нею фактично не контролювалася. Погроми здійснювали як розрізнені повстанські формування, так і окремі частини добровольчої, червоної, української та польської армій. Нерідко антисемітські акти насильства набували масового характеру.

Важливим завданням даного контексту є дослідження документного забезпечення боротьби Другої УНР проти єврейських погромів. Означена проблема ще не повною мірою знайшла своє відображення у вітчизняній і зарубіжній історіографії, відтак стане об'єктом даної статті.

Серед сучасних досліджень обраної тематики слід відзначити праці таких науковців, як: Д. Веденєєв [2], Т. Гунчак [5], М. Лазарович [18], В. Лозовий [19], В. Сергійчук [27], В. Солдатенко [29] та ін. Головним джерелом дослідження стали матеріали ЦДАВО України, ЦДАГО України, опубліковані документи.

Українська влада, ставлення якої до єврейських погромів було абсолютно негативним, намагалася боротися проти цього зла всіма доступними засобами. Передусім, – це нормотворче забезпечення проблеми (закони, постанови, накази, відозви, звернення та ін.), до якого вдавалися Директорія, Рада Народних Міністрів (РНМ), Головний отаман військ УНР С. Петлюра, щоб допомогти єврею.

Ще 16 листопада 1918 р., тобто в перший день антигетьманського повстання, С. Петлюра звернувся з відозвою до населення України, в якій закликав «...не допускати чорносотенців, злодіїв та погромників до погромів та вибухів проти євреїв, бо євреї допомагають українцям в Галичині, і у нас на Україні повинні йти разом з нами» [29, 10].

Через місяць, 15 грудня, Головний отаман видав наказ волосним, повітовим та губернським управам Поділля, Волині, Київщини, Холмщини і по залізниці – до Голоб, Бірзули, Умані і Житомира щодо негайного та рішучого припинення мародерства й грабежів. Про вироки військових судів стосовно можливих інцидентів мало бути оповіщено населення, «...щоб знало воно, що військо Директорії Нар[одної] Республіки стоїть на сторожі ладу і порядку та інтересів народних» [21, 98].

10 січня 1919 р., як тільки стало відомо про те, що в деяких місцях України, зокрема в Бердичеві, окремими групами козаків учинено насилля над євреями, голова Директорії В. Винниченко і голова уряду В. Чехівський негайно зустрілися з делегацією представників соціалістичних партій, у т. ч. єврей-

ських, та міського самоврядування Бердичева. Очільники держави запевнили делегатів, що вживуть найрішучіших заходів для покарання винних, незалежно від займаних посад. Було також заявлено про підготовку офіційного повідомлення з різким засудженням погромів та організацію відповідної комісії, куди ввійдуть представники уряду, громадськості, політичних партій [36, арк. 2; 7, 181].

Наступного дня Директорія опублікувала Звернення до народу. Згідно з документом, антиєврейські дії були викликані агентами-провокаторами, які «мали на меті скомпрометувати Армію України, викликати ненависть місцевого населення до козаків і створити в країні безладдя та анархію, щоб полегшити повернення до влади великих власників та буржуазії». Очільники УНР також погрозували «найсуворішим покаранням» усім, «хто насмілиться якими б то не було засобами безчестити Армію трудівників-революціонерів України», та закликали «...все єврейське населення боротися проти деяких представників їх віри, схильність яких до анархії та комунізму проявляється у ворожих до українського народу та його Уряду діях» [12, 70–71]. Для того, щоб Звернення стало «відомим всім козакам» [28, 353], його, відповідно до наказу Головного отамана С. Петлюри, 14 січня телеграфно розіслали командирам військових підрозділів.

18 січня 1919 р. голова РНМ В. Чехівський на урядовому засіданні оприлюднив Меморандум Єврейського національного секретаріату (ЄНС) України про насильства над людністю. В результаті обговорення РНМ ухвалила створити відповідну комісію з представників міністерств військових, внутрішніх та єврейських справ, а також ЄНС та інших громадських організацій. Міністрам військових та внутрішніх справ було доручено вжити проти погромів негайних заходів [7, 196].

Через день, 20 січня, РНМ затвердила проекти наказів військового міністра, спрямовані проти погромів: «1). Про постанову Ради Міністрів УНР, [якою] при військовому міністерстві утворюється перманентна комісія по охороні ладу на Україні, ця комісія складається з представників од міністерств: військового, внутрішніх справ, юстиції, єврейських

справ і від Осадного корпусу,* по одному з представників соціалістичних партій, Селянської спілки та Єврейського національного секретаріату.

2) Оголошую до загального відома, що начальники військових частин не мають права без ордера військового міністра накладати на населення ніяких контрибуцій. Накладання контрибуцій начальниками військових частин, яке йде іншим порядком, треба вважати бандитизмом. Порухення сього наказу буде каратися військово-польовим судом нарівні з грабіжництвом» [7, 199–200].

Переконуючи суспільство не псувати будівництво незалежної держави «дикунською жадобою крові, чужого майна, сліз своїх сусідів», Директорія УНР у своєму лютневому зверненні до населення зазначала: «Із-за того, що знаходяться окремі особи спекулянтів, або групи із жидів, які стоять на ґрунті большевицькому, не можна всіх жидів як націю обвинувачувати». Бачила вона і вихід зі складної ситуації: «Не самосуд, а суд правий, розслід над винним; не погроми, а організована ідейна боротьба допоможуть нам у наших змаганнях до кращого вільного життя» [34, 250–251].

Тим часом обставини все частіше змушували владу реагувати на конкретні випадки безчинств. Надзвичайно оперативно це робив С. Петлюра. Скажімо, коли Міністерство єврейських справ повідомило йому про погром на станції Яреськи, то він у той же день, 28 січня 1919 р., відправив телеграму до отамана Сушка в Миргород: «Наказую розслідувати справу і мені донести, а також вжити міри, щоб подібні ексцеси надалі не мали місця і карно переслідувались» [37, арк. 10]. 28 лютого того самого року Директорія затвердила ухвалений Радою Народних Міністрів Закон про відновлення гарантій недоторканності особи на території УНР [7, 71, 275].

Враховуючи, що безпосередню участь у погромах здебільшого брали військові дезертири, а підштовхували до таких дій різноманітні провокатори, Головна команда військ УНР 31 березня 1919 р. видала Наказ про боротьбу з дезертирами і провокатора-

ми [22, 511–512], який підписали Головний отаман С. Петлюра та начальник штабу Армії УНР А. Мельник.

9 квітня 1919 р. Директорія ратифікувала Постанову про створення спеціальної комісії щодо розслідування погромів 15–16 лютого у Проскуріві та 17 лютого у Фельштині Проскурівського пов. [38, арк. 1]. Ініціатора погромів отамана І. Семосенка було ув'язнено і згодом розстріляно.

Наступного дня С. Петлюра застеріг українських вояків, щоб вони не чинили погромницьких акцій проти євреїв. 13 квітня антипогромний наказ [17, 153] видав полковник А. Мельник.

Енергійно засуджувала погроми, особливо ті, що були «спрямовані проти єврейського населення», Рада Міністрів УНР на чолі з новопризначеним головою Б. Мартосом. У Декларації від 12 квітня 1919 р. вона заявила, що, «...обстоюючи порядок, спокій і законність, як необхідну умову вільного життя всіх громадян УНР, ... всіма силами буде боротися зі всяким порушенням спокою і ладу і винних у цьому розбійників, хуліганів, погромників і інших злочинців безпощадно каратиме судом народної совісті. Зокрема, уряд не допустить до погромів над єврейським населенням України і рішуче буде боротися з цим ганебним і протидемократичним явищем, яке принижує український народ в очах культурних націй усього світу» [6, 519]. У документі також було висловлено сподівання, що український народ допоможе урядові в його боротьбі з бандитизмом.

Про те, що згадане урядове Звернення не було черговою декларацією, засвідчили подальші дії. Вже 14 квітня у відповідь на внесення міністра єврейських справ «про міри необхідні для паралізування погромної агітації» уряд ухвалив низку заходів: «а) звернутися до п. Головного отамана з проханням видати наказ про саму строгу через відповідних начальників цензуру всіх відомств; б) доручити міністру юстиції та військовому [міністру] негайно призначити в справі погромної агітації слідства для притягнення винних у виданні,

*Осадний корпус Січових стрільців під командуванням полковника Є. Коновальця був одним із найбоездатніших підрозділів Армії УНР.

надрукуванні та розповсюдженні погромних відозв до самої суворой відповідальності; в) заснувати при Міністерстві внутрішніх справ штат організаторів-інформаторів; г) надати міністру єврейських справ право брати участь в тих засіданнях кабінету, які будуть призначатися для розгляду справ, внесених міністром єврейських справ» [35, арк. 135–135 зв.].

Через три дні, 17 квітня, Б. Мартос листовно звернувся до міністра юстиції з вимогою зробити все для того, щоб погромні злочини були негайно розслідувані, а винуваті притягнуті до відповідальності. «Погромну хвилю можна спинити лише шляхом наложення суворой кари, як на фізичних учасників погрому, так і на тих елементів, які тим чи іншим шляхом сприяють зросту погромної пошести» [38, арк. 2], – писав занепокоєний розширенням лиха голова уряду.

Не минуло й тижня, як РНМ, дізнавшись про можливу небезпеку єврейському населенню в Острозі, 24 квітня ухвалив постанову, якою просив Головного й наказного отаманів вжити найрішучіших заходів, щоб попередити ймовірне насильство [35, арк. 144–144 зв.]. Можна припустити, що відповідні запобіжні заходи військовою владою були вжиті, оскільки відомостей про погромні події в Острозі немає.

Важливими були засідання уряду й від 24 квітня, 8 та 14 травня 1919 р., коли він обговорив, схвалив і передав Директорії УНР на затвердження законопроект про утворення Особливої слідчої комісії з питань розслідування протиеврейських погромів [35, арк. 144 зв., 153, 155 зв.]. Його як Закон було затверджено 27 травня 1919 р. [10, 527–529]. Головним завданням Комісії, до якої, крім голови, котрого призначала Директорія, входили представники міністерств юстиції, військового, праці, внутрішніх справ та єврейських справ, було «всестороннє розслідування протиеврейських погромів на території України і злочинної агітації проти єврейського населення, виявлення винних і притягнення їх до карної відповідальності» у спеціально створюваних надзвичайних військових судах. Її повноваження були дуже широкими, в т. ч. щодо порушення кримінальних справ проти підозрюваних урядових осіб усіх рангів та тимчасове усунення

їх із займаних посад. Рішення Комісії оскарженню не підлягали.

Ще однією інституцією, покликаною забезпечити спокій мешканців сіл і містечок, стала місцева самооборона. Наказ про її організацію, ініційований Головним отаманом, 11 червня 1919 р. видала Рада Народних Міністрів. Згідно з документом, кожне село чи містечко мало організувати охорону, до якої входило все місцеве чоловіче населення. Її завдання полягало в забезпеченні захисту населених пунктів і доріг від «темних елементів та злочинців», які грабували і тероризували населення, проводили злочинну агітацію. Сили самооборони мали право заарештовувати всіх підозрілих осіб, що вешталися по селах, містечках і дорогах, та «нешадно розправлятися» зі затриманими на місці злочину [25, 535–536]. Така тональність була викликана контрнатупом Армії УНР, у результаті якого протибільшовицький фронт було відсунуто до лінії Старокостянтинів–Проскурів–Кам'янець-Подільський [15, 100–101]. У багатьох місцевостях виникло безладдя, чим намагалися скористатися різноманітні авантюристи.

Тими само обставинами був зумовлений категоричний тон телеграми С. Петлюри від 8 червня 1919 р. Дізнавшись із часопису «Український козак» про те, що у Волочиську після вступу українського війська козаками було заарештовано невідомого робітника, котрий підбивав їх до єврейського погрому, Головний отаман звернувся до коменданта тилу з вимогою негайно розстрілювати провокаторів, що підбурюють козаків до єврейських погромів, і повідомляти про це населення [30, 103–104]. Копії телеграми були також розіслані прем'єр-міністрів, міністрам внутрішніх та єврейських справ, наказному отаманові.

Прагнення української влади покінчити з погромами та забезпечити права національних меншин на території УНР відзначав міністр єврейських справ П. Красний. У Заклику до єврейського населення підтримати визвольну боротьбу українського народу від 12 червня 1919 р. він перераховував основні заходи уряду й Головного отамана, спрямовані на врегулювання ситуації в державі, та «...прикликав єврейське населення активно помага-

ти українському народові в його боротьбі за існування Української Народної Республіки і віднести[ся] з повним довір'ям до народного правительства» [8, 538].

Тим часом рішучий настрій панував на засіданні Ради Народних Міністрів 14 червня 1919 р., коли вона обговорювала недавні погроми у Кам'янці-Подільському та Проскурові, а також злочинну антиєврейську агітацію. В урядовій Постанові з цього приводу було передбачено: 1) звернутися до Головного і наказного отаманів щодо вжиття ними найрішучіших заходів для цілковитої ліквідації антиєврейських погромів та притягнення винних до суворой відповідальності згідно з законами воєнного часу; 2) доручити міністрам військових та внутрішніх справ вжити необхідних заходів для відновлення нормальної життєдіяльності, забезпечення та спокою населення; 3) доручити міністрові преси й інформації стежити, щоби в пресі та відозвах не велося злочинної антиєврейської агітації, та притягати винних до відповідальності; 4) доручити військовому міністрові з'ясувати справу з незаконними арештами, звільнити невинних і вжити заходів до припинення самочинних арештів; 5) звернутися до наказного отамана зобов'язати комендантів активізувати боротьбу проти розповсюдження антиєврейської погромної літератури; 6) доручити міністрові шляхів вжити заходів для припинення розповсюдження на залізниці погромної літератури і забезпечення безпеки пасажирів; 7) розслідувати справу щодо друкування погромної антиєврейської літератури; 8) звернутися від імені уряду до населення та армії з поясненням негативних наслідків для справи визволення УНР єврейських погромів, і закликати їх допомогти урядові покласти край цим злочинам [26, 539]. Означена Постанова підлягала негайному опублікуванню.

У подібному ключі відбувалося засідання Ради Народних Міністрів і 16 червня 1919 р. Заслухавши доповідь міністра єврейських справ про погроми єврейського населення в деяких місцях Поділля, уряд постановив: 1) просити міністра внутрішніх справ прискорити доручену йому організацію жандармерії з обов'язковим включенням до її складу кінної частини; 2) звернути увагу комендатури

тилу на необхідність активізації боротьби з мародерством, грабіжництвом та іншими злочинами; 3) повідомити державного інспектора Дієвої армії про необхідність рішучих заходів його відомства для припинення погромних настроїв у війську; 4) доручити міністрові юстиції переглянути закони щодо покарання за погромну агітацію та організацію погромів і якнайшвидше внести проект необхідних змін на розгляд РНМ; 5) доручити міністрові преси й інформації за погодженням із міністрами внутрішніх справ, юстиції та військових справ розробити план боротьби з погромною агітацією і негайно розпочати його реалізацію; 6) просити міністра юстиції притягти до відповідальності редактора г. «Козак», в якій продовжували з'являтися статті, співчуваючі погромним настроям; 7) ухвалена постанова мала бути негайно опублікована в пресі [35, 178]. Її заходи засвідчили системний підхід уряду в боротьбі проти єврейських погромів.

Заслуговує на увагу також телеграма Головного отамана С. Петлюри від 4 липня 1919 р., в якій очільник УНР доводив до відома голови Ради Народних Міністрів, головнокомандувача армії, міністрів військових та єврейських справ, що він та всі командири української армії енергійно борються з погромами і переслідуваннями єврейського населення. Головний отаман із теплою та зворушливістю згадав про тих євреїв, котрі були прихильниками української незалежності і через це загинули від рук більшовиків, про турботу, з якою євреї, в т. ч. діти, доглядали за хворими й пораненими українцями у шпиталях. С. Петлюра з радістю відмічав випадки, коли українські вояки охороняли єврейські крамниці й склади від пограбувань; висловлював сподівання, що в майбутньому такі приклади примножаться для добра країни та її спокою. Серед причин єврейських погромів він називав погромницьку пропаганду більшовицьких агітаторів та закликав до боротьби з ними [16, 76–77].

Зміст телеграми також було викладено в спеціальному Бюлетені Міністерства інформації УНР [1, 116–117]. Таким чином Головний отаман прагнув донести антипогромну позицію стосовно євреїв до якнайбільшої кількості населення.

Чинником, спрямованим на підвищення військової дисципліни і проти різного роду бешкетів, був Закон про карну відповідальність за продаж або відпуск спиртних напоїв військовим від 31 липня 1919 р. [9, 547]. Санкція за його порушення передбачала ув'язнення від 6 місяців до 1,5 року та грошовий штраф у розмірі від 2 до 6 тис. грн.

Актуальною в контексті боротьби з погромною стихією була й невелика брошура кишенькового формату Т. Глушківського «Стережіться провокацій! (Чому і хто нас підбиває на погроми?)». Її в липні 1919 р. видало в Кам'янці-Подільському Міністерство преси й інформації УНР, щоб у доступній формі донести до якнайширших кіл суспільства інформацію про шкоду, якої завдавали антисемітські акції не лише єврейству, а й усьому українському суспільству. Аналізуючи з класових позицій причини погромів в Україні, автор дійшов висновку, що вони були спеціальною технологією, яку вороги використовували для роз'єднання українства. «Всі свідомі селяне й робітники мусять роз'яснювати темним, – ішлося в брошурі, – що погроми – то є могила волі робочого люду, права на вільний труд та землю, бо з тих погромів хочуть зробити початок розбрату між повстанцями, селянами й робітниками, щоб знову загнuzдати їх у неволю» [4, 8].

У подібному ракурсі було викладено й наказ головного державного інспектора В. Кедровського державним інспекторам від 2 серпня 1919 р. З одного боку, в ньому йшлося про необхідність пояснити козакам шкідливість для успіху національної боротьби й спокою в державі таких гидких і жорстоких вчинків проти мирного населення, як пограбування та погроми. З другого – очільник військової інспектури вимагав: «Не спиняючись перед ніякими засобами, наказую повести найрішучішу боротьбу проти ворожого, провокуючого військо елементу й у разі порушення спокою в частині та допущення грабунків, або погромів, відповідальність буде покладена не тільки на начальників частин, а в однаковій мірі й на державних інспекторів» [14, 165–166]. Враховуючи загалом позитивну оцінку діяльності військової інспектури, її представники згаданий наказ виконували ретельно.

7 серпня 1919 р. було розповсюджене Урядове звернення до громадян та робітників-євреїв України, підписане головою Ради Міністрів В. Мартосом та міністром єврейських справ П. Красним. У документі йшлося про важке становище УНР, зумовлене її жорстокою боротьбою проти російських більшовиків, які намагалися «...збудити в народних масах найбільш ниці інстинкти та найгірші пристрасті». Із жалем було констатовано, що більшовицька тактика вже «...принесла свої плоди в Україні, де пронеслися, як ураган, погроми». Характеризуючи вжиті для поборення зла спільні заходи Ради Міністрів і Головного отамана С. Петлюри (створення спеціальної комісії для розслідування погромів, запровадження в армії державних інспекторів, у т. ч. євреїв за походженням, із поширеними повноваженнями, значну кількість смертних вироків стосовно підбурювачів тощо), урядовці висловили готовність допомогти постраждалим і закликали спільними силами «боротися з погромами, які є розрухою для Республіки та загрозою її існування». Окремо було наголошено на «активній допомозі, яку єврейське населення надало Українській Республіці в її боротьбі за незалежність», спільності долі українського й єврейського народів та запевнено, що «уряд базується на законі про національну і персональну свободу (автономію) і готовий захищати її всіма засобами, які є в його розпорядженні до повної її реалізації» [33, 78–80].

Раду Народних Міністрів тривожили і провокації, що нагніталися навколо триваючих погромів в Україні. Тому 18 серпня 1919 р. вона видала указ, в якому звинуватила «спільного ворога єврейського та українського народів» у намаганні породити безлад та анархію, організації погромів, спробі дискредитації української влади завдяки фальшивій інформації, відкритим листам, адресованим найбільш впливовим представникам Європи, тощо та заявила, що «бере на себе зобов'язання терміново покласти край подібним провокаціям, погромам та іншим ексцесам». Для цього було ухвалено низку заходів, основними з яких були такі:

1. Запропонувати Головному отаманові видати наказ командувачам військ, який зафіксував би їхню відповідальність за всі

факти байдужості до погромів; зловмисники мали бути негайно заарештовані, передані до військового суду як зрадники Батьківщини та нещадно покарані, в т. ч. на смерть.

2. Від імені уряду та Головного отамана наказати всім повстанцям, які знаходилися на окупованій ворогом території, щоб вони активно боролися проти антисемітської агітації, придушували погроми та строго карали винних.

3. Негайно створити спеціальну урядову комісію з найширшими повноваженнями для розслідування погромів та боротьби з ними. Ця Комісія, до якої мали ввійти представники Головного отамана, державного інспектора, міністрів юстиції, внутрішніх та єврейських справ, повинна була відправитися на фронт та в населені пункти, звільнені Армією УНР. Для ефективнішого розслідування Головний отаман міг передати Комісії «всю повноту влади та всі необхідні права».

4. Міністр преси та інформації мав розгорнути ефективну пропаганду проти погромів, інформуючи пресу та суспільство про справжній стан речей та спростовуючи наклепи, що компрометували уряд УНР. Завдання міністра юстиції полягало в тому, щоб забезпечити передання всіх учасників погромів до військового суду [32, 81–83]. Ухвалений документ мав бути опублікований.

Уже через тиждень, 26 серпня, на указ Ради Народних Міністрів відгукнулася Головна команда військ УНР. У наказі, підписаному Головним отаманом С. Петлюрою і начальником штабу М. Юнаковим, насамперед було звернуто увагу на те, що єврейське населення, як і весь народ, зазнало горя від більшовицького нашествия, а провідні єврейські партії «...рішуче стали на бік української самостійної державності й ручоб-руч з нами працюють на користь її». Армія, яка «...несе всім націям України братерство, рівність і волю...», – йшлося в документі, – не може спричинитися до тяжкої недолі євреїв! Хто ж допускається такого тяжкого злочину, той є зрадник і ворог нашого краю...» [23, 564]. Впливаючи на емоції вояків, у т. ч. закликом не принижувати честі України вчинками, що заслуговують на осуд, військові очільники апелювали і до їхнього розуму, наголошуючи на тому, що «численні зовнішні й внутрішні вороги вже використовують погромні події», та

що «тепер на міжнародному суді розв'язується справа: бути чи не бути нашому державному незалежному життю». У завершальній частині наказу містилася вимога чинити спротив усім спробам організувати погроми, а всіх тих, хто підбурюватиме до них, «викидати геть з нашого війська й віддавати під суд як зрадників Вітчизни» [23, 565].

Наступного дня, тобто 27 серпня, Головний отаман поширив Відозву до українського війська із закликом запобігати погромам. Хоча в ньому превалювали емоційні аспекти, наголос було зроблено на каральних санкціях. Стосовно першого, С. Петлюра вчергове акцентував увагу вояків на допомозі євреїв українським визвольним змаганням, їхній лояльності до УНР. Серед іншого, він згадував про єврейську поміч пораненим воякам у шпиталях, відбудову євреями зруйнованого більшовиками мосту в Старокостянтиніві, їхні дари Армії УНР продуктами й одягом тощо. Водночас Головний отаман наголошував: «Уникайте провокацій, а з провокаторами, хто сам чинить погроми, та підбиває слабіших від нас, будьте безпощадними.

Кара на смерть мусить упасти на голову погромників і провокаторів.

Більше карності і дисципліно-карності я вимагаю від вас в цьому відношенні, щоб ні один волос не упав з голови невинного...

Винуваті перед українським народом і республікою, неоглядно на їх належність до тої чи іншої національності, понесуть саму тяжку кару по законах, які мають чинність на території Української Народної Республіки, а невинуватим ви мусите нести визволення з-під ненависного ярма большевицького» [3, 568].

Прагненням узяти під контроль «діяльність військових і цивільних державних установ та Дієвої армії, а також для виявлення і розгляду карних вчинків великої державної ваги» [35, арк. 266] було продиктовано ухвалення Закону про утворення Верховної ревізійної комісії [35, арк. 266–267 зв.], затвердженого Директорією УНР 31 жовтня 1919 р. До складу новоутвореної інституції входили голова, його заступник та п'ять членів, які представляли Головного отамана, головного державного інспектора, міністра юстиції, міністра внутрішніх справ та державного контролера.

При вирішенні питань, які «...безпосередньо дотикаються Міністерства єврейських справ, в Комісії бере участь на правах її члена представник цього Міністерства» [35, арк. 266]. Високий рівень повноважності Верховної ревізійної комісії підтверджували її постанови, які були остаточними і оскарженню не підлягали.

Нормативним актом, покликаним створити умови для «забезпечення спокою і ладу на терені УНР», стала Тимчасова постанова про утворення та формування військової жандармерії, ухвалена урядом 14 березня 1920 р. Завдання нової структури, яка офіційно називалася Корпусом військових жандармів, полягало насамперед у тому, щоб підтримувати громадський порядок, запобігати злочинним діям, викривати зловмисників, сприяти політиці влади, перевіряти легітимність перебування прибулих і підозрілих людей на визначеній території, контролювати відповідність змісту друкованої продукції інтересам держави тощо [31, 607]. Впливовість жандармерії засвідчував той факт, що її куратором був військовий міністр.

Надзвичайно змістовним був наказ командування Армії УНР про боротьбу з протиеврейською погромною агітацією від 7 липня 1920 р., який підписали головний отаман С. Петлюра та військовий міністр В. Сальський. Він був викликаний інформацією про те, що в деяких місцевостях та військових частинах були спроби антисемітської пропаганди. Наголошуючи, що таким чином вороги України прагнуть звести нанівець усі зусилля народу створити власну державу, автори документа визначили основні цілі погромників. По-перше, підбурюючи до єврейських погромів, їхні ініціатори сіяли розбрат серед населення, дискредитували українців в очах єврейського населення, штовхали його до ворогів української державності. «Правда, й між євреями є комуністи, – йшлося в документі, – так само, як вони є і між нашими, але це не значить, що всі євреї комуністи, це не значить, що за дійсних злочинців проти нашого народу мусять відповідати безневинні». Друга мета антиєврейської погромної агітації – скомпрометувати ідею української державності серед інших країн, зменшити кількість її прихильників і тим са-

мим позбавити Україну міжнародної допомоги. По-третє, погроми й насилля дискредитували українську армію як головний чинник здобуття державної незалежності.

На підставі означених аргументів Головний отаман наказував: 1) усіх провокаторів єврейських чи будь-яких інших погромів заарештовувати на місці і, ким би вони не були, віддавати до суду; 2) грабіжників, погромників, схоплених на місці злочину, негайно карати відповідно до законів воєнного часу; 3) начальників усіх ступенів притягати до суворої відповідальності за погромні вчинки їхніх підлеглих нарівні зі справжніми винуватцями [24, 653–654].

Не зменшував С. Петлюра своїх зусиль у боротьбі зі злочинністю і надалі. 20 вересня 1920 р. він звернувся до війська з закликом підтримувати порядок та переслідувати мародерів [39, 64]. 11 жовтня 1920 р. видав наказ про те, щоб Армія УНР негайно передавала Надзвичайному військовому судові всіх грабіжників. Командири підрозділів, винні в укритті злочинців, також мали бути віддані під суд. Прокурорам вищих військових судів велено стежити за точним виконанням цього наказу [20, 290].

Йшлося про відповідну поведінку вояків Армії УНР і в т. зв. «Заповідях українському козакові» Головного отамана С. Петлюри, опублікованих 1920 р. в 6-му числі тижневика українського козацтва «Син України» [11, 8]. Наприклад, у 8-ій заповіді містився заклик до вояків не терпіти у своєму середовищі гвалтівників, грабіжників і злодіїв, бо «паршива вівця всю отару псує», а в 9-ій – про необхідність прихильного ставлення до населення в місцях дислокації війська, зокрема не грабувати, не гвалтувати і самочинно не реквізувати чуже майно.

Навіть перебуваючи у вигнанні, Голова Директорії та Головний отаман військ УНР вболівав за українських євреїв, котрі опинилися під більшовицькою владою [27, 87]. У своєму Зверненні до населення України із закликом не допускати єврейських погромів від 18 березня 1921 р. він, зокрема, зазначав: «Єврейське населення – дрібні торговці, ремісники та робітники – що, як і всі трудящі, заробляє кусок хліба своєю працею, також

скривджене і пограбоване більшовицькими порядками. Крам з крамниць торговців, верстати у ремісників відбирається для комуни. Хиба ж це не розорення для єврейського населення? Хиба ж, загиваючи з голоду, пограбоване єврейське населення може радіти грабіжникам – більшовикам? Ні. Єврейське населення так, як і ви, селяне, жде, не діждеться визволення від комуністів-грабіжників».

Відповідав С. Петлюра й на ті закиди, що нерідко ставали приводом для єврейських погромів: «Коли ви зустрінете серед комуністів євреїв, пам'ятайте, що вони для свого народу такі ж запроданці – каїни, що забули віру і закони батьків своїх, як і ті з наших зрадників, що пристали до комуністів; і несправедливо було б складати вину за них на весь єврейський нарід, як неможливо складати вину за наших зрадників – комуністів на весь український нарід. Я знаю, що таких запроданців відцуралася чесна єврейська громада і яко зрадників свого народу плямувала їх».

Завершуючи своє Звернення, очільник Директорії УНР наголошував: «...брати-

селяне, і коли б серед вас завелась яка паршива вівця, що плямує усіх вас ганебними бандитськими звичками, мусите викинути її з ваших рядів негайно» [13, 125–128].

Отже, очільники Другої УНР у міру своїх сил і можливостей провадили активну боротьбу проти антиєврейських погромів. Вона мала різні форми, серед яких важливе місце займало й нормативно-документне забезпечення проблеми. Ефективність цієї боротьби була значною мірою детермінована важкими умовами воєнного часу, тому заходи Директорії, Уряду й Головного отамана військ УНР, яких вони вживали для допомоги єврейському населенню, нерідко залишалися декларативними через неможливість їхньої реалізації. Водночас, значна кількість нормативних документів, виданих органами української влади, як й інші заходи, були, як правило, своєчасними, нерідко мали системний характер, відповідали гостроті моменту і сприяли порятунку багатьох тисяч цивільного населення від смерті та знущань.

Використані джерела

1. Бюлетень Міністерства інформації УНР про телеграму С. Петлюри щодо рішучої боротьби з більшовицькими провокаторами єврейських погромів. Липень 1919 року [Текст] // Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство / В. Сергійчук. – [вид. 2-ге, допов.]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – С. 116–117.
2. Веденєєв Д. Вбити й зганьбити. Загибель Симона Петлюри. Обставини та загадки [Електронний ресурс] / Д. Веденєєв. – Режим доступу : our-clio.blogspot.com/2011/.../blog-post_12.html. – Заголовок з екрана.
3. Відозва Головного отамана С. Петлюри до українських військ, спрямована проти погромних дій. 27 серпня 1919 р. [Текст] / упоряд. : В. Верстюк та ін. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 566–568.
4. Глушківський Т. Стережіться провокацій! (Хто і чому нас підбиває на погроми?) [Текст] / Т. Глушківський. – Кам'янець на Поділлі : Вид. Міністерства преси й інформ. У. Н. Р., 1919. – 8 с.
5. Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї [Текст] / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 48 с.
6. Декларація уряду УНР. 12. 04. 1919 р. [Текст] / упоряд. : В. Верстюк та ін. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 517–520.
7. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали [Текст] : у 2 т., 3 ч. Т. 1 / упоряд. : В. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – 687 с.
8. Заклик міністра єврейських справ до підтримки визвольної боротьби українського народу. 12. 06. 1919 р. [Текст] / упоряд. : В. Верстюк та ін. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 538.
9. Закон про карну відповідальність за продаж або відпуск спиртових напитків військовим. 31. 07. 1919 р. [Текст] // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Ли-

стопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2-х т., 3-х ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 547.

10. Закон про утворення Особливої слідчої комісії для розслідування протиеврейських погромних подій. 27. 05. 1919 р. [Текст] / упоряд. : В. Верстюк та ін. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 527–529.

11. «Заповіді українському козакові» Головного отамана С. Петлюри [Текст] // Син України. – 1920. – Ч. VI. – С. 8.

12. Звернення Директорії УНР до українського народу. 11. 01. 1919 р. [Текст] / О. Шульгин // Україна і червоний жах: Погроми в Україні. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – С. 70–71.

13. Звернення С. Петлюри до населення України із закликом не допускати єврейських погромів. 18 березня 1921 року [Текст] // Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство / В. Сергійчук. – [вид. 2-ге, допов.]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – С. 125–128.

14. Іванис В. Симон Петлюра – Президент України. 1879–1926 [Текст] / В. Іванис. – Торонто, 1952. – 270 с.

15. Капустянський М. Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році [Текст] / М. Капустянський // Україна. 1919 рік: М. Капустянський «Похід Українських армій на Київ–Одесу в 1919 році». Є. Маланюк «Уривки зі спогадів». Документи та матеріали. – К. : Темпора, 2004. – С. 19–286.

16. Комюніке Головного Отамана Петлюри. 4 липня 1919 р. [Текст] // Шульгин О. Україна і червоний жах: Погроми в Україні / О. Шульгин. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – С. 76–77.

17. Кульчицький Ю. Симон Петлюра і погроми [Текст] / Ю. Кульчицький // Симон Петлюра : статті, замітки, матеріали / за ред. В. Косика. – Мюнхен–Париж : Укр. вільний ун-т, 1980. – С. 137–159.

18. Лазарович М. В. Етнополітика української влади доби національно-визвольних змагань 1917–1921 років: компаративний аналіз [Текст] : моногр. / М. В. Лазарович. – Тернопіль : ТНЕУ, 2013. – 760 с.

19. Лозовий В. Національна політика Директорії УНР [Текст] / В. Лозовий // Центральна Рада і український державотворчий процес : матеріали наук. конф., 20 берез. 1997 р.: У 2-х ч. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 106–115.

20. Марголинъ А. Украина и политика Антанты (Записки еврея и гражданина) [Текст] / А. Марголинъ. – Берлинъ : С. Эфронъ, 1922. – 397 с.

21. Наказ Головного Отамана українських республіканських військ Симона Петлюри волосним, повітовим та губернським управам щодо негайного і рішучого припинення мародерства і грабежів. 15 грудня 1918 року [Текст] // Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство / В. Сергійчук. – [вид. 2-е, допов.]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – С. 98.

22. Наказ Головної команди військ УНР про боротьбу з дезертирами і провокаторами. 31. 03. 1919 р. [Текст] / упоряд. : В. Верстюк та ін. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 511–512.

23. Наказ Головної команди військ УНР. Ч. 131. 26. 08. 1919 р. [Текст] / упоряд. : В. Верстюк та ін. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 564–565.

24. Наказ командування армії УНР про боротьбу з протиеврейською погромною агітацією. 7 липня 1920 р. [Текст] / упоряд. : В. Верстюк та ін. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 653–654.

25. Наказ уряду УНР про організацію місцевої самооборони проти грабіжників і дезертирів з Червоної армії. 11 червня 1919 р. [Текст] / упоряд. : В. Верстюк та ін. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 535–536.

26. Постанова Ради Народних Міністрів про боротьбу з протиеврейською погромною агітацією [Текст] / упоряд. : В. Верстюк та ін. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 539.

27. Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство [Текст] / В. Сергійчук. – [вид. 2-е, допов.]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – 152 с.

28. Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Т. 2 [Текст] / С. Петлюра. – Нью-Йорк : УВАН у США ; Б-ка ім. С. Петлюри в Парижі, 1979. – 627 с.
29. Солдатенко В.Ф. Єврейські погроми в УНР 1919 р. [Текст] / В.Ф. Солдатенко // Гілея. – 2007. – Вип. 10. – С. 4–18.
30. Телеграма Головного Отамана військ УНР С. Петлюри коменданту тилу з вимогою негайно розстрілювати провокаторів, що підбурюють козаків до єврейських погромів, і повідомляти про це населення. 17 червня 1919 року [Текст] // Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство / В. Сергійчук. – [вид. 2-ге, допов.]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – С. 103–104.
31. Тимчасова постанова про утворення та формування військової жандармерії Української Народної Республіки. 14. 03. 1920 р. [Текст] / упоряд. : В. Верстюк та ін. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 607–608.
32. Шульгин О. Указ Ради Народних Міністрів Української Республіки з 18 серпня 1919 р. [Текст] / О. Шульгин // Україна і червоний жах: Погроми в Україні. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – С. 81–83.
33. Шульгин О. Урядове звернення 7 серпня 1919 р. до громадян та робітників євреїв України [Текст] / О. Шульгин // Україна і червоний жах: Погроми в Україні. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – С. 78–80.
34. Сергійчук В. Урядове звернення Директорії УНР про недопустимість єврейських погромів в Україні, які провокують більшовики. Лютий 1919 р. [Текст] / В. Сергійчук ; вступ. ст. В. Михальчука // Погроми в Україні. 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – С. 250–251.
35. ЦДАВО України. – Ф. 1092. Міністерство внутрішніх справ УНР. 1917–1921 рр. – Оп. 4. – Спр. 13. Журнали засідань Ради Міністрів. 1919 р.
36. ЦДАВО України. – Ф. 2060. Народне міністерство єврейських справ УНР. 1919 р. – Оп. 1. – Спр. 18-а. Доповідь делегації єврейських буржуазно-націоналістичних партій і заяви представника уряду Директорії про припинення єврейських погромів. 1919 р.
37. ЦДАВО України. – Ф. 2060. – Оп. 1. – Спр. 23. Меморандум і дані єврейських громад про погроми, вчинені румунськими властями, бандами Струка, Лазнюка в Горностаїполі, Чорнобилі, Хабні та ін. містечках України в 1919 р. 24 січня – 2 лютого 1919 р.
38. ЦДАГО України. – Ф. 269. Колекція документів «Український музей в Празі. 1886–1952 рр.» – Оп. 1. – Спр. 32. Закон УНР від 27 травня 1919 р. Про утворення Особливої слідчої комісії для розслідування протиеврейських погромних подій... 9 квітня – 15 листопада 1919 р.
39. Шульгин О. Україна і червоний жах: Погроми в Україні [Текст] / О. Шульгин. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 104 с.

References

1. Biuletyn Ministerstwa informatsii UNR pro telehramu Pp. Petliury shchodo rishuchoi borotby z bilshovytskymu provokatoramy yevreyskykh pohromiv. Lypen 1919 roku [Tekst] // Serhiichuk V. Symon Petliura i yevreistvo / V. Serhiichuk. – [vyd. 2-he, dopov.]. – K. : PP Serhiichuk M.I., 2006. – Pp. 116–117.
2. Vedenieiev D. Vbyty u zghanbyty. Zahybel Symona Petliury. Obstavyny ta zahadky [Elektronnyi resurs] / D. Vedenieiev. – Rezhym dostupu: our-clio.blogspot.com/2011/.../blog-post_12.html.
3. Vidozva Holovnoho otamana Pp. Petliury do ukrainskykh viisk, spriamovana proty pohromnykh dii. 27 serpnia 1919 r. [Tekst] // Dyrektoriiia, Rada Narodnykh Ministriv Ukrainskoi Narodnoi Respubliki. Lystopad 1918 – lystopad 1920 rr. Dokumenty i materialy : u 2 t., 3 ch. Vol. 2 / uporiad. : V. Verstiuk ta in. – K. : Vyd-vo im. O. Telihi, 2006. – Pp. 566–568.
4. Hlushkivskiy Vol. Sterezhitsia provokatsii! (Khto i chomu nas pidbyvaie na pohromy?) [Tekst] / Vol. Hlushkivskiy. – Kamianets na Podilliu : Vyd. Ministerstva presy u inform. U. N. R., 1919. – 8 p.
5. Hunchak Vol. Symon Petliura ta yevrei [Tekst] / Vol. Hunchak. – K. : Lybid, 1993. – 48 p.
6. Deklaratsiia uriadu UNR. 12. 04. 1919 r. [Tekst] // Dyrektoriiia, Rada Narodnykh Ministriv Ukrainskoi Narodnoi Respubliki. Lystopad 1918 – lystopad 1920 rr. Dokumenty i materialy : u 2 t., 3 ch. Vol. 2 / uporiad. : V. Verstiuk ta in. – K. : Vyd-vo im. O. Telihi, 2006. – Pp. 517–520.
7. Dyrektoriiia, Rada Narodnykh Ministriv Ukrainskoi Narodnoi Respubliki. Lystopad 1918 – lystopad 1920 rr. Dokumenty i materialy [Tekst] : u 2 t., 3 ch. Vol. 1 / uporiad. : V. Verstiuk (kerivn.) ta in. – K. : Vyd-vo im. O. Telihi, 2006. – 687 p.

8. Zaklyk ministra yevreiskykh sprav do pidtrymky vyzvolnoi borotby ukrainskoho narodu. 12. 06. 1919 r. [Tekst] // Dyrektoriiia, Rada Narodnykh Ministriv Ukrainskoi Narodnoi Respubliki. Lystopad 1918 – lystopad 1920 rr. Dokumenty i materialy : u 2 t., 3 ch. Vol. 2 / uporiad. : V. Verstiuk ta in. – K. : Vyd-vo im. O. Telihi, 2006. – P. 538.
9. Zakon pro karnu vidpovidalnist za prodazh abo vidpusk spyrtovykh napytkiv viiskovym. 31. 07. 1919 r. [Tekst] // Dyrektoriiia, Rada Narodnykh Ministriv Ukrainskoi Narodnoi Respubliki. Lystopad 1918 – lystopad 1920 rr. Dokumenty i materialy : u 2 t., 3 ch. Vol. 2 / uporiad. : V. Verstiuk ta in. – K. : Vyd-vo im. O. Telihi, 2006. – P. 547.
10. Zakon pro utvorennia Osoblyvoi slidehoi komisii dlia rozsliduvannia protyievreiskykh pohromnykh podii. 27. 05. 1919 r. [Tekst] // Dyrektoriiia, Rada Narodnykh Ministriv Ukrainskoi Narodnoi Respubliki. Lystopad 1918 – lystopad 1920 rr. Dokumenty i materialy : u 2 t., 3 ch. Vol. 2 / uporiad. : V. Verstiuk ta in. – K. : Vyd-vo im. O. Telihi, 2006. – Pp. 527–529.
11. «Zapovidi ukrainskomu kozakovi» Holovnoho otamana Pp. Petliury [Tekst] // Syn Ukrainy. – 1920. – Ch. VI. – P. 8.
12. Zvernennia Dyrektorii UNR do ukrainskoho narodu. 11. 01. 1919 r. [Tekst] // Shulhyn O. Ukraina i chervonyi zhakh: Pohromy v Ukraini / O. Shulhyn. – K. : Vyd-vo im. O. Telihi, 2001. – Pp. 70–71.
13. Zvernennia Pp. Petliury do naseleння Ukrainy iz zaklykom ne dopuskaty yevreiskykh pohromiv. 18 bereznia 1921 roku [Tekst] // Serhiichuk V. Symon Petliura i yevreistvo / V. Serhiichuk. – [vyd. 2-he, dopov.]. – K. : PP Serhiichuk M. I., 2006. – Pp. 125–128.
14. Ivanys V. Symon Petliura – Prezydent Ukrainy. 1879–1926 [Tekst] / V. Ivanys. – Toronto, 1952. – 270 p.
15. Kapustianskyi M. Pokhid ukrainskykh armii na Kyiv–Odesu v 1919 rotsi [Tekst] / M. Kapustianskyi // Ukraina. 1919 rik: M. Kapustianskyi «Pokhid Ukrainskykh armii na Kyiv–Odesu v 1919 rotsi». Ye. Malaniuk «Uryvky zi spohadiv». Dokumenty ta materialy. – K. : Tempora, 2004. – Pp. 19–286.
16. Komuniuke Holovnoho Otamana Petliury. 4 lypnia 1919 r. [Tekst] // Shulhyn O. Ukraina i chervonyi zhakh: Pohromy v Ukraini / O. Shulhyn. – K. : Vyd-vo im. O. Telihi, 2001. – Pp. 76–77.
17. Kulchytskyi Yu. Symon Petliura i pohromy [Tekst] / Yu. Kulchytskyi // Symon Petliura : statti, zamitky, materiialy / za red. V. Kosyka. – Miunkhen–Paryzh : Ukr. vilnyi un-t, 1980. – Pp. 137–159.
18. Lazarovych M. V. Etnopolityka ukrainskoi vlady doby natsionalno-vyzvolnykh zmahan 1917–1921 rokiv: komparatyvnyi analiz [Tekst] : monohr. / M.V. Lazarovych. – Ternopil : TNEU, 2013. – 760 p.
19. Lozovyi V. Natsionalna polityka Dyrektorii UNR [Tekst] / V. Lozovyi // Tsentralna Rada i ukrainskyi derzhavotvorchyi protses : Materialy nauk. konf., 20 berez. 1997 r.: U 2 ch. – K., 1997. – Ch. 1. – Pp. 106–115.
20. Margolin «A. Ukraina i politika Antanty (Zapiski evreia i grazhdanina) [Tekst] / A. Margolin». – Berlin : Pp. Efron», 1922. – 397 p.
21. Nakaz Holovnoho Otamana ukrainskykh respublikanskykh viisk Symona Petliury volosnym, povitovym ta hubernskym upravam shchodo nehainoho i rishuchoho prypynennia maroderstva i hrabezliv. 15 hrudnia 1918 roku [Tekst] // Serhiichuk V. Symon Petliura i yevreistvo / V. Serhiichuk. – [vyd. 2-he, dopov.]. – K. : PP Serhiichuk M. I., 2006. – P. 98.
22. Nakaz Holovnoi komandy viisk UNR pro borotbu z dezertyramy i provokatoramy. 31. 03. 1919 r. [Tekst] // Dyrektoriiia, Rada Narodnykh Ministriv Ukrainskoi Narodnoi Respubliki. Lystopad 1918 – lystopad 1920 rr. Dokumenty i materialy : u 2 t., 3 ch. Vol. 2 / uporiad. : V. Verstiuk ta in. – K. : Vyd-vo im. O. Telihi, 2006. – Pp. 511–512.
23. Nakaz Holovnoi komandy viisk UNR. Ch. 131. 26. 08. 1919 r. [Tekst] // Dyrektoriiia, Rada Narodnykh Ministriv Ukrainskoi Narodnoi Respubliki. Lystopad 1918 – lystopad 1920 rr. Dokumenty i materialy : u 2 t., 3 ch. Vol. 2 / uporiad. : V. Verstiuk ta in. – K. : Vyd-vo im. O. Telihi, 2006. – Pp. 564–565.
24. Nakaz komanduvannia armii UNR pro borotbu z protyievreiskoiu pohromnoiu agitatsiieiu. 7 lypnia 1920 r. [Tekst] // Dyrektoriiia, Rada Narodnykh Ministriv Ukrainskoi Narodnoi Respubliki. Lystopad 1918 – lystopad 1920 rr. Dokumenty i materialy : u 2 t., 3 ch. Vol. 2 / uporiad. : V. Verstiuk ta in. – K. : Vyd-vo im. O. Telihi, 2006. – Pp. 653–654.
25. Nakaz uriadu UNR pro orhanizatsiiu mistsevoi samooborony proty hrabizhnykiv i dezertyriv z Chervonoi armii. 11 chervnia 1919 r. [Tekst] // Dyrektoriiia, Rada Narodnykh Ministriv Ukrainskoi Narodnoi Respubliki. Lystopad 1918 – lystopad 1920 rr. Dokumenty i materialy : u 2 t., 3 ch. Vol. 2 / uporiad. : V. Verstiuk ta in. – K. : Vyd-vo im. O. Telihi, 2006. – Pp. 535–536.
26. Postanova Rady Narodnykh Ministriv pro borotbu z protyievreiskoiu pohromnoiu ahitatsiieiu [Tekst] // Dyrektoriiia, Rada Narodnykh Ministriv Ukrainskoi Narodnoi Respubliki. Lystopad 1918 – lystopad 1920 rr. Dokumenty i materialy : u 2 t., 3 ch. Vol. 2 / uporiad. : V. Verstiuk ta in. – K. : Vyd-vo im. O. Telihi, 2006. – P. 539.

27. Serhiichuk V. Symon Petliura i yevreistvo [Tekst] / V. Serhiichuk. – [vyd. 2-e, dopov.]. – K. : PP Serhiichuk M. I., 2006. – 152 p.
28. Symon Petliura. Statti, lysty, dokumenty. Vol. 2 [Tekst] / Pp. Petliura. – Niu-York : UVAN u SShA ; B-ka im. Pp. Petliury v Paryzhi, 1979. – 627 p.
29. Soldatenko V.F. Yevreiski pohromy v UNR 1919 r. [Tekst] / V.F. Soldatenko // Gileia. – 2007. – Assue. 10. – Pp. 4–18.
30. Telehrama Holovnoho Otamana viisk UNR Pp. Petliury komendantu tylu z vymohoiu nehaino rozstriliuvaty provokatoriv, shcho pidburiuiut kozakiv do yevreiskykh pohromiv, i povidomliaty pro tse naselennia. 17 chervnia 1919 roku [Tekst] // Serhiichuk V. Symon Petliura i yevreistvo / V. Serhiichuk. – [vyd. 2-he, dopov.]. – K. : PP Serhiichuk M. I., 2006. – Pp. 103–104.
31. Tymchasova postanova pro utvorennia ta formuvannia viiskovoi zhandarmerii Ukrainskoi Narodnoi Respubliki. 14. 03. 1920 r. [Tekst] // Dyrektoriiia, Rada Narodnykh Ministriv Ukrainskoi Narodnoi Respubliki. Lystopad 1918 – lystopad 1920 rr. Dokumenty i materialy : u 2 t., 3 ch. Vol. 2 / uporiad. : V. Verstiuk ta in. – K. : Vyd-vo im. O. Telihiy, 2006. – Pp. 607–608.
32. Ukaz Rady Narodnykh Ministriv Ukrainskoi Respubliki z 18 serpnia 1919 r. [Tekst] // Shulhyn O. Ukraina i chervonyi zhakh: Pohromy v Ukraini / O. Shulhyn. – K. : Vyd-vo im. O. Telihiy, 2001. – Pp. 81–83.
33. Uriadove zvernennia 7 serpnia 1919 r. do hromadian ta robitnykiv yevreiv Ukrainy [Tekst] // Shulhyn O. Ukraina i chervonyi zhakh: Pohromy v Ukraini / O. Shulhyn. – K. : Vyd-vo im. O. Telihiy, 2001. – Pp. 78–80.
34. Uriadove zvernennia Dyrektorii UNR pro nedopustymist yevreiskykh pohromiv v Ukraini, yaki provokuiut bilshovyky. Liutyi 1919 r. [Tekst] // Serhiichuk V. Pohromy v Ukraini. 1914–1920. Vid shtuchnykh stereotypiv do hirkoï pravdy, prykhovuvanoi v radianskykh arkhivakh / V. Serhiichuk ; vstup. st. V. Mykhalchuka. – K. : Vyd-vo im. O. Telihiy, 1998. – Pp. 250–251.
35. TsDAVO Ukrainy. – F. 1092. Ministerstvo vnutrishnikh sprav UNR. 1917–1921 rr. – Op. 4. – Spr. 13. Zhurnaly zasidan Rady Ministriv. 1919 r.
36. TsDAVO Ukrainy. – F. 2060. Narodne ministerstvo yevreiskykh sprav UNR. 1919 r. – Op. 1. – Spr. 18-a. Dopovid delehatsii yevreiskykh burzhuazno-natsionalistychnykh partii i zaiavy predstavnyka uriadu Dyrektorii pro prypynennia yevreiskykh pohromiv. 1919 r.
37. TsDAVO Ukrainy. – F. 2060. – Op. 1. – Spr. 23. Memorandum i dani yevreiskykh hromad pro pohromy, vchyneni rumunskymy vlastiamy, bandamy Struka, Lazniuka v Hornostaipoli, Chornobyli, Khabni ta in. mistechkakh Ukrainy v 1919 r. 24 sichnia – 2 liutoho 1919 r.
38. TsDAHO Ukrainy. – F. 269. Kolektsiia dokumentiv «Ukrainskyi muzei v Prazi. 1886–1952 rr. – Op. 1. – Spr. 32. Zakon UNR vid 27 travnia 1919 r. Pro utvorennia Osoblyvoi slidchoi komisii dlia rozsliduvannia protyievreiskykh pohromnykh podii... 9 kvitnia – 15 lystopada 1919 r.
39. Shulhyn O. Ukraina i chervonyi zhakh: Pohromy v Ukraini [Tekst] / O. Shulhyn. – K. : Vyd-vo im. Oleny Telihiy, 2001. – 104 p.